

ВІКТИМНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ

Я.В. Чаплак, Г.В. Чуйко. Віктимність як соціально-психологічна проблема сучасності. Статтю присвячено вивченню соціально-психологічного феномену віктимності як схильності особистості (зумовленої специфічним поєднанням комплексу диспозиційних і ситуаційних складових) ставати жертвою обставин чи осіб, коли ситуація сприяє цьому, хоча є можливість цього уникнути. Проаналізовано поняття жертви (та їх класифікації в юриспруденції та психології), віктимності (її види та рівні), віктимної особистості. Емпірично досліджено особистісні характеристики, пов'язані зі схильністю до віктимної поведінки, основні з яких – втрата життєстійкості, невіра в справедливість та прихильність світу, у власні сили й можливість; емоційна нестійкість і нездатність адекватно долати стрес.

Ключові слова: віктимологія, віктимність, жертва, тип віктимності, життєстійкість, копінг-стратегія, задоволення життям, почуття безпеки.

Я.В. Чаплак, Г.В. Чуйко. Віктимность как социально-психологическая проблема современности. Статья посвящена изучению социально-психологического феномена виictimности как склонности личности (обусловленной специфическим сочетанием комплекса диспозиционных и ситуационных составляющих) становиться жертвой обстоятельств или лиц, когда ситуация этому способствует, хотя и существует возможность этого избежать. Проанализированы понятия жертвы (и их классификации в юриспруденции и психологии), виictimности (её виды и уровни), виictimной личности. Эмпирически исследованы личностные характеристики, связанные со склонностью к виictimному поведению, основные из которых – утрата жизнестойкости, неверие в справедливость и благосклонность мира, в собственные силы и возможности; эмоциональная неустойчивость и неспособность адекватно справляться со стрессом.

Ключевые слова: виictimология, виictimность, жертва, тип виictimности, жизнестойкость, копинг-стратегия, удовлетворенность жизнью, чувство безопасности.

Постановка проблеми. Хитке відчуття безпеки, яке раніше подекуди існувало в наших громадян, зруйноване трагічними подіями в Україні; його замінило розуміння нестабільності всього сущого, що зумовлено й провокативним зростанням дезадаптивної поведінки особистості, активізацією в ній віктимного потенціалу, що до часу дремає. У наш час людина надзвичайно легко й в основному несподівано може стати жертвою: незалежних від себе обставин, інших людей, екології, порушення техніки безпеки, ДТП, злочинних намірів і навіть дій – тобто взагалі будь-чого й кого. Проте одне – стати жертвою випадково (хоча чи існує випадковість?), несподівано-раптово, й зовсім інше – постійно почувати себе

жертвою, тобто багаторазово "наступати на ті ж граблі". Лише в другому випадку може йтись про віктимність особистості. А, враховуючи факт, що більшість жертв (навіть злочинів) стали ними не випадково, а по суті спровокували події власними діями (чи недіянням), зумовленими не лише несприятливою ситуацією, а й особистісними особливостями, зокрема віктимною схильністю, актуальним і важливим є аналіз властивостей особистості, пов'язаних з детермінацією віктимної поведінки жертви.

Віктимність особистості є базовою категорією досить нової на наш час науки віктимології (від лат. *victima* – "жива істота, яку приносять у жертву богу, жертва" та грец. *logos* – "слово, вчення") – науки про жертву, що, виникнувши в 50-х рр. минулого століття, спочатку вважалася суто допоміжною юридичною наукою, але потім з'явилася думка про її самостійність (В.І. Полубинський, К.І. Міядзава), власний предмет (роль жертви в генезі злочинних дій, класифікація та типологія жертв, їхні стосунки зі злочинцем) і практичну спрямованість (попередження злочинів). І лише з часом юриспруденція усвідомила, що без психологічних знань ні об'єктивні висновки, ні, власне, існування віктимології неможливе. Крім того, якщо людина усвідомлює свою надмірну віктимність, то може засвоїти з часом і поведінку, яка дозволить успішно опиратися тому, щоб стати жертвою. Зараз віктимологія – це комплексне й значною мірою саме соціально-психологічне вчення про осіб, які перебувають у кризовому стані (жертви злочинів, нещасних випадків, стихійних лих, катастроф, війн, збройних конфліктів, економічного й політичного протистояння та відчуження, біженці, соціальні організації й т. ін.), та засоби допомоги таким жертвам [7].

Аналіз досліджень і публікацій. Загальні питання віктимності особистості розглядалися Г. Гентігом, Б. Мендельсоном, К. Міядзавою, Л.В. Франком, Д.В. Рівманом, Б. Холистом, В.О. Туляковим, В.Є. Христенко, І.Г. Малкіною-Пих, О.О. Андронніковою, М.А. Одинцовою та ін. Проте зауважимо, що навіть поняття віктимності тлумачиться дослідниками неоднозначно (як деформація, схильність особистості (вроджена чи набута); девіація, дезадаптація), і той факт, що об'єктом дослідження стають реальні потерпілі – жертви злочинів, – цього, на наш погляд, мало, якщо метою є профілактика віктимної поведінки особистості.

Центральне поняття віктимології – жертва (лат. *victima*, англ. *victim*, фр. *viktme*). У широкому сучасному розумінні поняття "жертва" означає не виключно потерпілого від злочину, а будь-яку особу, яка зазнала страждань від насилля, нещастя, невдачі або навіть "внаслідок відданості чомусь" [2]. На цьому наголошував ще в кінці минулого століття Б. Мендельсон, зазначаючи, що в "орбіту віктимології мають бути включені... і жертви природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів і війн" [2]. В. Полубинський виділяє такі категорії жертв: постраждали від неправом-

ірних дій інших осіб, власної поведінки, збігу негативних обставин, нещасного випадку [9, с. 16]. Отже, людина може стати жертвою в будь-якій життєвій ситуації, і недоцільно як вважати віктимологію додатком до юриспруденції, так і тлумачити жертву лише як потерпілого від кримінального злочину.

Ми схильні прийняти визначення жертви, запропоноване в роботі В.Є. Христенко: це людина (сторона взаємодії), яка втратила значущі для неї цінності в результаті впливу на неї іншої людини (сторони взаємодії), групи людей, певних подій і обставин [9]. Додамо, що, згідно з німецькими кримінологами, "жертви переживають три стадії травмування: реакція на подію та її розвиток, усвідомлення втрати, пошук виходу. Для першої стадії травмування характерні шок, сумніви й т. ін., для другої – страх, засмучення, гнів. На третій стадії жертва "витісняє" завдану їй психічну шкоду, направляючи свою енергію на інші сфери діяльності" [7].

Досі спірним є питання щодо вродженості віктимності, зокрема, Г. Шнайдер вважає, що не існує "природжених жертв", лише набуті людиною риси й ознаки (фізичні, психічні чи соціальні) можуть зробити її схильною до перетворення на жертву злочину; на думку ж Д.В. Рівмана, "індивід не набуває віктимності, він просто не може бути не віктимним" [6].

Віктимна особистість становить складну цілісну ієрархічно організовану саморегульовану систему, яка складається з трьох різнорівневих підструктур: 1) психодинамічні базові властивості, які відбивають індивідуальний рівень функціонування особистості; 2) сукупність соціально обумовлених особистісних властивостей; 3) особливості Я-концепції (власні суб'єктивні сенси: самоствалення й установки віктимної особистості щодо себе). Причому за кожною з підструктур віктимна особистість відрізняється від невіктимної. Зокрема, віктимній особистості властиві слабкість, інертність, неврівноваженість нервових процесів, висока тривожність; друга підструктура характеризується подвійністю: з одного боку – залежність, конформність і переживання приниженості; з іншого – імпульсивність і демонстративність; Я-концепція ригідна, самооцінка низька. Крім того, системотворчою основою для неї є потреба в залежності. На основі аналізу результатів дослідження виявлено, що віктимна особистість переживає глибокий внутрішній конфлікт, представлений в емоційно-вольовій і потребнісній сферах, що призводить до дезадаптації. Крім того, віктимна особистість вирізняється специфічними особливостями саморегуляції й адаптації за рахунок підвищення чутливості до інших людей. Ця емоційна адаптивна стратегія веде до конформності, залежності та відмови від власного Я [1].

Л.В. Франк вважає, що для віктимологічного аналізу особистості досить охарактеризувати її, виділивши чотири підструктури (власне, початково виділені К.К. Платоновим у психології): I підструктура – виключ-

но соціально обумовлені властивості особистості (спрямованість і її форми прояву); II підструктура – індивідуальний досвід людини, брак якого може посилити віктимність особистості; III підструктура – індивідуальні особливості психічних процесів, що впливають на усвідомленість віктимної поведінки; IV підструктура – біологічно обумовлені властивості особистості; в контексті віктимології тут важливі дослідження впливу гендерних, вікових, психофізіологічних і психопатологічних особливостей на поведінку людини [8].

Відсутність єдиної думки науковців щодо тлумачення поняття жертви й аналіз історії його розгляду в психології, зроблений М.А. Одинцовою, зокрема, акцент багатьох психологів на амбівалентності цього поняття приводить до необхідності закономірно виділити два види "жертв": справжню та вдавану. Справжня жертва такою є об'єктивно, незалежно від того, вважає суб'єкт себе жертвою злочину, обставин тощо чи ні (звинувачує в усьому, що з ним відбувається, себе чи й не помічає своєї віктимності), розуміє свою віктимність чи не усвідомлює. Вдавана, несправжня жертва такою насправді не є, але вміє такою видаватися іншим, маніпулюючи їхньою жалістю та співчуттям до себе (власне, людяністю) – нещасної, наївної й довірливої, слабкої в усіх аспектах, – змушуючи інших не лише рятувати чи допомагати, але й вирішувати справи "жертви". Така "жертва" насправді є майстерним маніпулятором, який чужими руками розв'язує свої проблеми і, позиціонує себе як жертву й невдачу, насправді отримує владу над усіма, хто в це повірить, стає хазяїном життя. Саме цей варіант "жертви" може бути випадком вивченої безпомічності (за М. Селігманом).

На думку психологів, люди, які обирають соціальну роль жертви (свідомо чи ні), втягуються в різні криміногенні ситуації з підсвідомою метою отримати якнайбільше співчуття та підтримки збоку. При цьому позиція жертви виправдовується установкою на безпомічність, небажанням змінювати власне становище без втручання ззовні, низькою самооцінкою, заляканістю, підвищеною сугестивністю, готовністю навчатися віктимної поведінки, засвоювати віктимні стереотипи з боку суспільства [3].

Через те, що до цього часу єдина класифікація жертв злочинів відсутня, наведемо кілька найбільш поширених класифікацій. Зокрема, Д.В. Рівман вважає необхідним класифікувати їх за віком, статтю, рольовим статусом, морально-психологічними ознаками, важкістю вчиненого злочину, ступенем провини жертви, характером поведінки потерпілого [6]. Тому, на основі ситуативно орієнтованих ролей, дослідник виділяє агресивні (намагаються зашкодити іншим), активні (у сприянні завдання їм шкоди), ініціативні (їм шкодять через характер їхньої поведінки), пасивні (не протидіють злочинцю), некритичні (необачні) та нейтральні (не сприяють злочинцю) жертви. Подальші дослідження науковця привели до зміни класифікації

жертв. За характером і ступенем вираженості особистісних якостей, що визначають індивідуальну віктимність людини, Д.В. Рівман виділив універсальний тип (яскраво виражені особистісні риси, що зумовлюють високу потенційну вразливість щодо різних злочинів), вибірковий тип (вразливість до злочинів певного типу), ситуативний тип (людина стає жертвою за певних обставин), випадковий тип (стає жертвою за випадкового збігу обставин) і професійний тип (віктимність визначається професією) жертв.

В.О. Туляков пропонує власну класифікацію жертв злочинів, засновану на мотивації провідної активності особистості: імпульсивна жертва (з несвідомим почуттям страху та пригніченістю раціональних реакцій на дії правопорушника (феномен Авеля)); жертва з утилітарно-ситуативною активністю (добровільна жертва через статус, характер діяльності чи необачність); установочна жертва (агресивний істероїд, який провокує напад); раціональна жертва (провокатор ситуації, в якій сам стає жертвою); жертва з ретристською активністю (пасивний провокатор, який зовнішнім виглядом підштовхує злочинця до дії) [7].

Крім того, розрізняють потенційні, реальні та латентні (унікають розголосу факту заподіяння їм шкоди) жертви злочинів. Додамо, що юридична віктимологія частіше говорить про потерпілих, а не жертви.

Значно менше досліджень жертв і їх типів зараз представлено в психологічній віктимології (певним винятком є дослідження В.Є. Христенко, О.О. Андроннікової та М.А. Одинцової), причому особливо дивує факт, що психологічні роботи з віктимології, як на нашу думку, практично відмежовуються (чи свідомо?) від здобутків кримінальної віктимології, які на наш час досить суттєві (додамо, що юридична віктимологія цього не робить, намагаючись урахувати всі аспекти проблеми, і закономірно виграє).

Л.В. Франк, аналізуючи введене ним поняття віктимності, згодом наголошує, що "першорядного значення набуває дослідження віктимності на психологічному рівні, адже це може дати відповідь на основне питання віктимології: чому саме ця особа або група осіб (соціальна, демографічна, психологічна) стає жертвою того чи іншого злочину? Для цього, своєю чергою, необхідно дослідити, якою мірою вольові, емоційні й інші психологічні та соціально-психологічні процеси, риси особистості впливають на ступінь віктимності тих чи інших осіб, як ці риси проявляються в критичний момент конфліктної ситуації, чому за схожих обставин так легко одні стають жертвами шахрайства, звалтування, пограбування, а інші благополучно уникають небезпеки. Вирішення цих і багатьох інших питань, зокрема питання про розробку підстав для соціально-психологічної класифікації постраждалих, дає можливість глибше вивчити причини злочинності й розробити нові рекомендації щодо профілактики певних категорій злочинів, адже психічними процесами... можна управляти, а поведінку людей прогнозувати" [8, с. 22-23].

Тому варто представити лише ймовірнісну класифікацію психологічних жертв, виявлену в результаті роботи на телефоні довіри (за С.Ю. Плотніковою): винуваті (схильні до самозвинувачення, самоприниження й прийняття відповідальності за неприємності, навіть ніяк від них не залежні; причому раціонально-переконливо доводять свою провину, подекуди насолоджуючись процесом); обвинувачі (демонструють "праведний" гнів або підкреслено печальні, по суті, маніпулюючи, намагаються перекласти свою провину на іншого, позбутися відповідальності); ті, хто самі себе залякують (уявляють можливі небезпеки й реагують на них негативними емоціями так, ніби нещастя справжнє; живуть можливими та напівреальними небезпеками); супермени (бояться проявляти емоції, не розуміють власних почуттів; придушують гнів і страх, ризикуючи життям, несвідомо спрямовані на саморуйнування; грають роль "сильного" чоловіка чи "сильної" жінки, яких ніхто не примусить плакати) [4].

Проте головним предметом віктимології, попри те, що це вчення про жертву, є віктимність. Це поняття введено в науку Л.В. Франком: віктимологія вважає, що "поведінка людини може бути не лише злочинною, але й необачною, ризикованою, легковажною, іноді провокаційною, а отже, небезпечною для себе, що збільшує можливість злочинного посягання на неї. У цьому сенсі набувають додаткового значення й інші характеристики особистості: вік, стать, соціальний статус, соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб і т. ін. Поєднання цих суб'єктивних й об'єктивних факторів (не обов'язково всіх) і їхня взаємодія визначає можливість, "здатність" особи стати потерпілою від злочину" [8].

Надалі В.О. Туляков тлумачить віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки, яке реалізується в сукупності соціальних, психічних і моральних проявів та сприяє дезадаптивному стилю реагування суб'єкта, наслідком чого є шкода для його здоров'я [7].

О.О. Андроннікова розуміє віктимність як набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси й ознаки, які збільшують імовірність її перетворення на жертву (злочину, нещасного випадку, деструктивного культу й т. ін.), визнаючи її соціальним, психічним і моральним явищем у загально-теоретичному розумінні [1].

Д.В. Рівман розглядає віктимність як психологічне відхилення, закріплене в звичних формах людської активності (поведінки), що зумовлюють потенційну чи реальну схильність суб'єкта ставати жертвою [5].

На нашу думку, віктимність – це переважно соціально-психологічна схильність особи ставати чи відчувати себе жертвою інших людей, обставин або подій у відповідній загрозливій ситуації, тоді як інших людей така доля зазвичай оминає навіть за несприятливого збігу обставин.

К. Міядзава виділяв загальну віктимність, залежну від соціальних, рольових і гендерних характеристик жертви, і спеціальну, що реалізується в установках, властивостях й атрибутіях особистості. Як стверджує автор, при накладанні цих двох типів віктимність зростає [2]. Отже, величина віктимності здатна змінюватися, і її зростання називають віктимізацією. На нашу думку, саме це відбувається за сучасних умов.

Перша спроба виділити рівні віктимності належить Д.В. Рівману, який вважав, що існує нульовий рівень віктимності, нормальна, середня та потенційна віктимність усіх членів суспільства, зумовлена існуванням злочинності [6].

Згідно з сучасним поглядом, рівень віктимності може бути в межах норми (така особистість добре адаптується); "середньостатистичним", що залежить від конкретних обставин і соціокультурної норми віктимності, а може виходити за межі норми (високий рівень віктимності, пов'язаний із певними якостями особистості, що збільшують її вразливість), проявляючись як дезадаптація особистості чи порушення її взаємодії з середовищем. При цьому "в багатьох людей є потенційний "психологічний комплекс віктимності", в когось більше зумовлений особистісними особливостями, а в когось – соціальною ситуацією розвитку сучасного суспільства", але він однаково впливає на поведінку людини, провокуючи агресивність стосовно неї [1].

Науковці виділяють також два конституційні типи віктимності: особистісну (якість, що об'єктивно існує в людини й виражається в суб'єктивній здатності індивідів через наявну сукупність психічних властивостей ставати жертвами певного виду злочинів за умов, коли була реальна й очевидна можливість уникнути цього) та рольову (характеристика певних соціальних ролей, що об'єктивно існують у конкретних умовах життєдіяльності й виражаються в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від особистісних якостей зазнати певного виду злочинних дій лише завдяки виконанню такої ролі) [7]. Л.В. Франк [8, с. 402] додає до них соціальну віктимність, яка об'єктивно ставить людину в становище потенційної жертви.

Мета цієї статті – виявити та проаналізувати комплекс особистісних характеристик, пов'язаних зі схильністю до різних форм віктимності.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети роботи використовувалися такі методики: тест "Піраміда Маслоу"; методика "Індекс задоволеності життям" Н.В. Паніної; шкала базових переконань, тест на почуття безпеки Р. Янов-Бульман; тест життєстійкості С. Мадді; тест "Переборення важких життєвих ситуацій" (ПВЖС) В. Янке, Г. Ердманна; методика дослідження схильності до віктимної поведінки (О.О. Андроннікова); методика визначення типу рольової віктимності (М.А. Одинцова) [3, с. 138-144]. Вибірку склали студенти-п'ятикурсники, майбутні психологи (n =25).

На основі отриманих даних можна зробити такі попередні висновки:
- за методикою "Піраміда Маслоу", найбільш важливими у вибірці, а отже, найменш задоволеними, є потреби соціальна (Mx – 19 балів) та в самоактуалізації, самовираженні, осмисленні (18 балів); порівняно з ними потреби в безпеці та самоствердженні в студентів особливого напруження не викликають (середні, відповідають низькому рівню показників); за окремими потребами найважливіше для досліджуваних адекватно реалізувати потребу в соціальних контактах, любові, дружбі: її високий і середній рівні у 28% та 68% опитаних;

- досліджувані в основному задоволені життям (Mx – 24,8 бала), тобто емоційно стійкі, достатньо психологічно адаптовані та комфортно себе почувають у різних ситуаціях, причому по 36% опитаних виявили низький і високий рівні показника, в решти – середній; з-поміж різних параметрів методики найбільше студенти послідовні в позитивній самооцінці (Mx – 5,5 бала), у наполегливості при досягненні мети (5,1 бала) і збереженні позитивного настрою, оптимізму, задоволення від життя (5,08 бала); найменшим виявився інтерес до життя, захоплення повсякденністю (4,36 бала), чому відповідають 36% високого та 20% низького рівня цього показника;

- опитані використовують різні копінг-стратегії, проте перевага надається униканню стресів завдяки антиципації (Mx – 16,6 бала), "заїждженій платівці" (15,56 бала) і позитивній самомотивованості (15,48 бала); рідше студенти вдаються до вживання ліків (5 балів), соціальної замкнутості (9 балів) і втечі зі стресової ситуації (10,2 бала); позитивні копінгі переважають у більшості опитаних (у 80%); серед них – відволікання від стресу (Mx – 56,52 бала), тоді як когнітивні стратегії, спрямовані на зниження значимості стресу, – в меншості;

- за середніми показниками методики визначення схильності до віктимної поведінки (всі вони в межах середнього показника, норми) виявлено: студенти схильні до гіперсоціальної поведінки, що відповідає ініціативному типу потерпілого (Mx – 6,2 бала), – вони демонструються соціально схвальну поведінку, рішучі, принципові, вимогливі, схильні відстоювати моральні норми, іноді саме цим і провокуючи агресора; дві наступні позиції – за схильністю до некритичної (5,6 бала) – бувають необачними, неправильно оцінюють ситуацію, необережні, легковажні – та саморуйнівної поведінки (5,4 бала) – необережно чи усвідомлено підбурюють інших до завдання їм шкоди або схильні до ризикованої та непродуманої поведінки, небезпечної для них самих; найменше в опитаних проявляється реалізована віктимність (3,4 бала), що закономірно; за окремими шкалами високі рівні показників виявлено за такими формами віктимності, як схильність до гіперсоціальної поведінки (36%), саморуйнування (24%),

некритичної (12%) і залежної (8%) поведінки; за шкалою реалізованої віктимності переважають показники середнього рівня (в 64%), а за шкалою схильності до агресивної віктимної поведінки – низькі (у 84%);

- почуття безпеки, представлене трьома базовими переконаннями, в опитаних студентів виявляється так: лише середня по вибірці за шкалою "доброта людей" нижча за норму (3,38 бала), причому цей показник проявляється на низькому рівні в 60% опитаних (які, вочевидь, сумніваються в тому, що люди переважно добрі), тоді як за рештою базових переконань – лише в 24% студентів; у групі домінують базові переконання в цінності власного Я ($Mx - 4,18$ бала), здатності до самоконтролю (4,4 бала) і прихильності світу (3,97 бала), тоді як рідше проявляються віра в справедливість світу (3,51 бала) і випадковість (справедливість) розподілу подій (3,47 бала) (однак лише останнє значення – за нижньою межею норми);

- показник життєстійкості в більшості опитаних (72%) на середньому, а в решти – на низькому рівні; за компонентами життєстійкості переважає залученість до подій ($Mx - 29,76$ бала), найменша у вибірці схильність до ризику (14,04 бала), тоді як оцінка показників за рівнями прояву свідчить про досить значну схильність до ризику окремих студентів (20% низького, 12% високого та 68% середнього рівня) та бажання контролювати події, що відбуваються (80% середнього та 20% низького рівня);

- ігровий і соціальний типи віктимності у вибірці проявляються майже на одному рівні (цілком зіставні: $Mx - 23,6$ та 23,4 бала), у рівневному показнику – аналогічно, проте в більшості студентів домінує ігрова віктимність (у 56%), соціальна – лише в 36%, ще у 8% показники рівні; загальний показник віктимності в більшості (80%) на середньому рівні, і лише у 8% опитаних – на високому;

- проведений нами кореляційний аналіз показав: тенденція до саморуйнування корелює з потребою самореалізації ($r = 0,41$), показниками позитивної самооцінки ($r = -0,53$) і фону настрою ($r = -0,49$) та загальним ($r = -0,44$) – задоволеності життям; з копінгами "втеча зі стресової ситуації" ($r = 0,41$), "заїжджена платівка" ($r = 0,51$), "безпомічність" ($r = 0,43$) та "самозвинувачення" ($r = 0,44$); з параметрами "прихильність світу" ($r = -0,64$), "справедливість світу" ($r = -0,47$), "ступінь удачі" ($r = -0,66$), почуття безпеки; із залученістю ($r = -0,69$), прийняттям ризику ($r = -0,55$) і загальним показником життєстійкості ($r = -0,62$), соціальною віктимною роллю ($r = 0,43$);

- залежна й безпомічна поведінка корелює з копінг-стратегією "пошук соціальної підтримки" ($r = 0,45$);

- схильність до некритичної поведінки кореляційно пов'язана з відсутністю позитивної самооцінки ($r = -0,51$) та позитивного настрою ($r = -0,41$) для відчуття задоволеності життям; із почуттям прихильності світу ($r = -0,41$), його справедливого устрою ($r = -0,45$) і ступенем везіння ($r = -0,62$) –

показниками почуття безпеки; із залученістю ($r = -0,53$) та загальною життєстійкістю ($r = -0,41$);

- показник реалізованої віктимності корелює з відсутністю почуття безпеки за ознаками прихильності світу ($r = -0,57$), його справедливості ($r = -0,40$), можливості контролю за тим, що відбувається, та самоконтролю ($r = -0,60$) і ступеня удачливості ($r = -0,48$); з показниками залученості ($r = -0,71$), контролю за ситуацією ($r = -0,47$), прийняттям ризику ($r = -0,61$) та загальною життєстійкістю ($r = -0,67$), соціальною роллю у віктимності ($r = 0,42$);

- ігрова роль у віктимності пов'язана з позитивним фоном настрою ($r = -0,47$), задоволеністю життям ($r = -0,41$), ступенем контролю за подіями ($r = -0,44$); соціальна роль віктимності – з послідовністю в досягненні мети ($r = -0,52$), узгодженістю в цілях ($r = -0,45$), позитивним настроєм ($r = -0,54$) і загальним показником задоволеності життям ($r = -0,53$); з копінгами "психом'язова релаксація" ($r = -0,47$) і "жалість до себе" ($r = 0,55$); з відчуттям справедливості світу ($r = -0,41$), його контрольованості ($r = -0,51$), контролю за собою та тим, що відбувається ($r = -0,48$), – показниками почуття безпеки; з прийняттям ризику ($r = -0,45$) – за методикою Мадді;

- рівень віктимності особистості в цілому кореляційним зв'язком пов'язаний з послідовністю в досягненні мети ($r = -0,47$), узгодженістю в цілях ($r = -0,44$), позитивним настроєм ($r = -0,54$) та загальним показником задоволеності життям ($r = -0,51$); з копінгом "жалість до себе" ($r = 0,49$); з відчуттям контролю за собою та тим, що відбувається ($r = -0,49$), – ознакою почуття безпеки.

Отже, опитаним зі схильністю до саморуйнівної віктимної поведінки гостро бракує самореалізації, вони недостатньо соціально-психологічно адаптовані, емоційно нестійкі, тривожні, незадоволені життєвою ситуацією та своєю роллю в ній, негативно оцінюють свої якості та дії, мають песимістичне світосприйняття; тікаючи від такої ситуації, не можуть звільнитися від думок про неї і безперервного рефлексування вчинків, у всьому звинувачують себе, безпомічні та розчаровані, світ сприймають як ворожий і не підпорядкований принципу справедливості, себе – як невдатних і не залучених у потік життя, неготові прийняти ризик діяти в умовах непередбачуваності результату, нездатні засвоювати попередній досвід і цінувати його; таким здається, що вони невдахи, яких інші зневажають; пасивний тип віктимності опитаних може спонукати їх до пошуку соціальної підтримки заради співчуття до їхньої безпомічності; вони не протидіють агресору, можуть навіть виправдовувати його дії; схильним до некритичної віктимної поведінки (необачним, з невмінням адекватно оцінити ситуацію та побачити небезпеку завчасу) бракує оптимізму в оцінці

життя та себе в ньому, вони скептичні в оцінці прихильності до них світу чи його справедливості до них, вважають себе невдахами та не розраховують на везіння; не відчують "мужності бути" чи задоволення від своєї діяльності та життя; особи з тією чи іншою мірою реалізованою віктимністю не почуваються безпечно в у цілому ворожому, неконтрольованому та несправедливому щодо них світі, закономірно не вірять у свою удачу, не здатні ефективно долати стрес або ризикувати заради отримання нового досвіду чи майбутнього розвитку, почуваються безпомічними невдахами і такими, хто "поза життям"; ігрова роль у віктимності пов'язана з незадоволеністю життям і своєю роллю в ньому, тривожністю, емоційною нестабільністю, негативною оцінкою себе та своїх дій; такі вважають себе нездатними контролювати ні власні дії, ні події, що відбуваються з ними; соціальна роль віктимності пов'язана з пасивним прийняттям того, що відбувається, нецілеспрямованістю, неузгодженістю між бажаним (поставленими цілями) й отриманим (реально досягнутим), що закономірно призводить до відчуття незадоволеності життям; у важкій ситуації такі особи нездатні розслабитися та відпочити, а прагнуть викликати співчуття та жалість до себе, безпомічних, світ і життя вважають небезпечними, несправедливими та неконтрольованими, не схильні ризикувати заради майбутнього; віктимні особистості в цілому швидко зневірюються в можливості поставити та досягти бажану мету, не задоволені своїм місцем у житті, проте не вірять, що здатні це змінити, тому тривожно-песимістичні, бажають, щоб інші зрозуміли їхню ситуацію та поспівчували.

Висновки. Отже, віктимність – це схильність особистості, зумовлена специфічним поєднанням комплексу диспозиційних і ситуаційних складових, ставати жертвою обставин чи осіб, коли ситуація сприяє цьому, хоча є можливість цього уникнути; результатом її реалізації є шкода для психофізичного здоров'я людини. Прояв навіть середнього рівня віктимності супроводжується такими особистісними характеристиками, як втрата життєстійкості та "мужності бути", відчуття себе "поза життям", відстороненість; відсутність бажання ризикувати заради розвитку, відсутність довіри до справедливого світового устрою та прихильності світу; особа нездатна адекватно долати стрес, навіть використовуючи копінг-стратегії (іноді позитивні: самовиправдання та самоконтроль; але частіше негативні: втеча від стресу, безпомічність і розчарованість, самозвинувачення, постійне рефлексування травматичних подій), є недостатньо адаптованою, має негативну самооцінку та песимістичне світобачення; за всіх цих умов особа закономірно починає сумніватися як у собі, своєму везінні, так і в майбутній реалізованості себе.

Перспективи подальшого дослідження з цієї проблеми бачимо у виявленні особистісних диспозицій, що впливають на віктимність, задля її профілактики.

Список використаних джерел

1. Андронникова О. О. Виктимное поведение подростков: факторы возникновения и профилактика : [монография] / О. О. Андронникова. – Новосибирск : НГИ, 2005. – 300 с.
2. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Экс-мо, 2009. – 1008 с. – (Справочник практического психолога).
3. Одинцова М. А. Типы поведения жертвы. Диагностика ролевой виктимности / М. А. Одинцова. – Самара : Бахрах-М, 2013. – 160 с.
4. Плотникова С. Ю. Некоторые аспекты консультирования клиентов-жертв / С. Ю. Плотникова // Психология. Пермь. – 2003. – № 2. – С. 9-10.
5. Ривман Д. В. Виктимология : [монография] / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : Гардарика, 2002. – 320 с.
6. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с. – (Серия "Учебники для вузов").
7. Туляков В. А. Виктимология. Социальные и криминологические проблемы / В. А. Туляков. – Одесса : Юридическая литература, 2000. – 335 с.
8. Франк Л. В. Виктимология и виктимность : учеб. пособ. / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 2002. – 342 с.
9. Христенко В. Е. Психология жертвы : учеб. пособ. / В. Е. Христенко. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 416 с.

Spisok vikoristanyh dzherel

1. Andronnikova O. O. Viktimnoye povedeniye podrostkov: faktory vzniknoveniya i profilaktika : [monografya] / O. O. Andronnikova. – Novosobirsk : NGI, 2005. – 300 s.
2. Malkina-Pyh I. G. Psihologiya povedeniya zhertvy / I. G. Malkina-Pyh. – M. : Eks-mo, 2009. – 1008 s. – (Spravochnik prakticheskogo psihologa).
3. Odincova M. A. Tipy povedeniya zhertvy. Diagnostika rolevoy viktimnosti / M. A. Odincova. – Samara : Bahrah-M, 2013. – 160 s.
4. Plotnikova S. Ju. Nekotorye aspekty konsul'tirovaniya kliyentov-zhertv / S. Ju. Plotnikova // Psihologiya. Perm'. – 2003. – № 2. – S. 9-10.
5. Rivman D.V. Viktimologiya : [monografya] / D. V. Rivman, V. S. Ustinov. – SPb. : Gardarika, 2002. – 320 s.
6. Rivman D.V. Kriminal'naya viktimologiya / D.V. Rivman. – SPb. : Piter, 2002. – 304 s. – (Seriya "Uchebniki dlja vuzov").
7. Tuljakov V. A. Viktimologiya. Social'nye i kriminologicheskie problemy / V. A. Tuljakov. – Odessa : Juridicheskaya literatura, 2000. – 335 s.
8. Frank L. V. Viktimologiya i viktimnost' : ucheb. posob. / L. V. Frank. – Dushanbe : Irfon, 2002. – 342 s.
9. Hristenko V. Je. Psihologiya zhertvy : ucheb. posob. / V. Je. Hristenko. – Rostov n/D : Feniks, 2004. – 416 s.

Y.V. Chaplak, H.V. Chuyko. Victimization as a socio-psychological problem of the present. Nowadays person easily and mostly unexpectedly can become the victim of everything and anybody. However, if a person constantly feels like a victim and often becomes so real, we can talk about the victimization of the individual.

The victimization of individual is the underlying concept of victimology – a complex (and largely by socio-psychological) theory about individuals in crisis, and funds victim assistance. The central concept of victimology is the victim. In a broad modern understanding of the term "victim" means not exclusively victims of crimes, but any person, who has the sufferings; it is the person, who has lost meaningful values as a result of the influence of another person, group of people, certain events and circumstances. It is naturally to distinguish two types of "victims": real and fake. The real victim is the victim objectively, fake sacrifice is not a really victim, but he is able to seem so to others, is actually a skilled manipulator.

Common classification of victims of crimes is missing, however, the most widespread is classification by D.V. Rivman, who, on the basis of situational oriented roles, allocates aggressive (trying to harm others), active (in promoting harm), proactive (harm through the nature of their behaviour), passive (not opposing the criminal), non-critical (reckless) and neutral (doesn't contribute to the offender) victims.

It is revealed, that victimization is a tendency of the individual (due to the specific combination of complex disposition's and situational components) to become a victim of circumstances or persons, when the situation is conducive to this, although it is possible to avoid it. Even the average level of victimization is accompanied by loss of hardiness, feeling himself "out of life"; there is no desire to risk for the sake of development, trust in a just world system and favour of the world; the person is unable adequately to overcome the stress even using of coping strategies, is not sufficiently adapted, with negative self-esteem and pessimistic worldview.

Key words: victimology, victimization, victim, type of victimization, hardiness, coping-strategy, life satisfaction, sense of security.

Отримано: 12.12.2015 р.

УДК: 159.922.8: 159.923.2: 159.922.2

А.В. Шамне

ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

А.В. Шамне. Досвід емпіричного дослідження кризи підлітково-юнацького віку. У статті розглянуто особливості проблеми вікової кризи у психології. Представлено результати емпіричного дослідження симптоматики, феноменології та перебігу підлітково-юнацької кризи. Здійснено порівняльний аналіз результатів анкетування різних груп респондентів: вчителів, студентів, сучасних українських підлітків, їх вчителів та батьків. Використано різні аспекти оцінювання (ретро- і актуал-оцінювання, об'єктивне і суб'єктивне оцінювання). Визначено особливості сприйняття різними групами інформантів симптоматики і феноменології вікових проявів кризи дорослішання.

Ключові слова: підлітковий вік, феноменологія, ознаки підлітково-юнацької кризи, Л.С.Виготський, батьки, вчителі, сучасні підлітки, факторний аналіз, криза особистості, криза суб'єкта.